

Sayı : 1

Ekim 1970

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1970

PORTEKİZ DEVLET ARŞİVİ "TORRE DO TOMBO" NUN XVI. YÜZYIL OSMANLI TARİHİ İÇİN ÖNEMİ

Salih Özbaran

XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunun güney siyaseti yâni Kızıldeniz, Basra Körfezi ve genel olarak Hint Okyanusu'ndaki siyasi ve ticârî faaliyetleri ile ilgili Portekizce tarih kaynakları arasında ¹ arşiv malzemesi, şüphesiz ki en önemli yeri işgâl etmektedir. Tahmin edildiğinden de çok daha fazla zengin olan Portekiz arşiv kaynakları Türk Tarihi için henüz ele alınıp incelenmiş değildir ². Öte yandan gerek Portekizli ve gerekse diğer bazı Avrupalı Tarihçiler Portekiz, Hindistan ve İspanya arşivlerindeki Portekizce belgelerden kısmen faydalanmışlar ve bazılarını da neşretmişlerdir ³. Ancak yayınlanan bu belgeler dahi, Osmanlı tarihçileri nezdinde halâ kapalı bir kutu mahiyetindedir.

Burada söz konusu edilen arşiv, muhteva bakımından pek zengin olan Portekiz devlet arşivi "*Arquivo Nacional da Torre do*

¹ XVI. Asır Portekiz kroniklerinden bazıları için bk. Salih Özbaran, *Osmanlı Tarihi Bakımından XVI. Yüzyılda Portekizli Tarihçiler*, *Tarih Dergisi*, sayı 28 (İstanbul 1969), s. 75-82.

² H. Melzig, "*Büyük Türk Hindistan Kapılarında*", *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Amiral Hadım Süleyman Paşa'nın Hind Seferi*, İstanbul (tarihsiz), adlı kitapçığında bazı Portekizce belgelerin özetlerini vermektedir. Ancak bunların, adını zikretmediği G. Schurhammer'in *Die Zeitgenössischen Quellen zur Geschichte Portugiesisch-Asiens und Seiner Nachbarländer, 1538 - 1552*, Roma 1962 (ikinci baskı) isimli eserinden aldığı gözden kaçmıyor. Schurhammer'in kitabı, muhtelif arşivlerden toplanan Portekizce belgelerin Almanca özetlerini havâdir.

³ Burada bütün yayınların listesini vermek mümkün değildir. G. Schurhammer'in yukarıda adı geçen eserinden başka, Osmanlı tarihi ile ilgili bazı vesikaların yayımlandığı, Lisbondaki Portekiz Denizaşırı Tarihi Araştırmaları Enstitüsü yayın organı *Studia* dergisinin muhtelif sayılarına bakılabilir. Portekizce tarih neşriyatı üzerine faydalı bir makale için bk. C. R. Boxer, *Some Notes on Portuguese Historiography, 1930-1950*, *History*, XXXIX, (Londra 1954), 1-8.

Tombo" dur. Okuyucuya yol gösterecek teferruatlı kataloglardan yoksun olmasına rağmen burada bazı genel indeksler yardımıyla istenileni bulmak pek güç sayılmaz ⁴.

Kronolojik Koleksiyon (Corpo Cronológico):

Torre de Tombo'da esas itibariyle iki büyük koleksiyon vardır. En büyüğü "*Corpo Cronológico*" olup 82.901 belgeye sahiptir. Bunlar "*Maços*" yâni demetler diye gruplandırılmıştır. Bu koleksiyon içindeki vesikaların her biri birkaç satırla özetlenip bir indeks (*Sumários do Corpo Cronológico*) yapılmışsa da içindekileri vermektan uzaktır. Bunun yanında ayrıca soyadı (*índice de cognomes*) ve mansıb ile yer adları indeksi (*índice de nomes comuns*) gibi pek de istifadeli olmayan indeksler hazırlanmıştır. Çoğunluğunu XV. ve XVI. yüzyıllarla ilgili vesikaların teşkil ettiği bu koleksiyon içinde, Osmanlılarla doğrudan doğruya veya dolayısıyla alâkalı pekçok vesika olduğu şüphesizdir ve bütün bu belgelerin gün ışığına çıkması araştırmacı ve zaman meselesidir. Bu yazıda, görebildiğimiz bazı vesikaların ışığı altında sözünü ettiğimiz arşivin, Hint Okyanusundaki Osmanlı faaliyetleri için nasıl bir değer taşıdığı belirtilmekle yetinilecektir.

Şüphesiz ki Portekizliler üzerinde çok büyük bir tesir bırakan hadise, Hadım Süleyman Paşa'nın 1538 eylülünde Hindistan'ın Diu şehri üzerine yaptığı sefer olmuştur. İşte bu olaydan sonradır ki Kızıldeniz veya Basra körfezinden gelecek bir kervanın Osmanlılar ve hazırlıkları ile ilgili vereceği haber Portekizliler için çok önemli olmuş ve artık gerek Hindistan genel valisinin ve gerekse Hürmüz ve Maskat gibi kale muhafızlarının resmî mektuplarında Osmanlılar esas konuyu teşkil etmişlerdir ⁵. Süleyman Paşa'nın

⁴ Torre do Tombo için hazırlanmış fakat aslında pek faydalı ve pratik olmayan kılavuzlar şunlardır: Mesquita de Figuerado, *Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Roteiro Prático*, Lizbon 1922; P.A. d'Azevedo ve A. Baião, *O Arquivo da Torre do Tombo, Sua História, corpos que a compõem e organização*, Lizbon 1905; J. M. da Silva Marques, *Arquivo Nacional da Torre do Tombo*, I (Lizbon 1935). Bu sonuncusunun sadece bir cildi çıkmıştır.

⁵ Muhakkak ki bu tarihlerden önce de Osmanlılarla alâkalı mektuplar yazılmıştır. Meselâ Türklerin Süveyşteki hazırlıkları ile ilgili olarak bk. *Corpo Cronológico*, Parte 1ª, Maço 66, Documento 73.

seferi hakkında çoğu yayınlanmış belgeler⁶ yanında *Corpo Cronológico*'da mevcut vesikalar içinde bilhassa Duarte Catanho'nun mektuplarının önemine işaret etmek gerekir⁷. Onun bu kolleksiyon içinde en önemli mektubu, Kızıldeniz seyahatinden sonra 26 ekim 1540 ta İtalya'dan Lizbon'a yazdığı mektup olmalıdır⁸. Bu raporunda Catanho, Süveyş'te Osmanlıların 27 Baştarde, 13 kadirga (galees Reaes) ve 6 kalyon (galiones) cem'an 46 parça gemilerinin olduğunu yazıyor. Ve yine o sıralarda Sanquis (?) Bey' in kumandasında 3200 yeniçerinin Aden'e yolladığını ondan öğrenmekteyiz. Ayrıca, baharat ticareti ile ilgili olarak baharat fiyatlarından bahsederken de 15 ağustos 1540 ta İskenderiye'ye 60.000 kg. zencifre ve 50.000 kg. dan fazla, vesikada ismi yazılmayan bir bahar türünün geldiği kaydedilmektedir. Bu da o tarihlerde Süveyş yolunun işlediğini göstermektedir.

Bahsettiğimiz bu kolleksiyonda Kanunî Sultan Süleyman'ın 28 Mayıs 1542 tarihli mektubunun Portekizce tercümesine göre⁹ Sultan, Portekizlilerden buğday karşılığı biber istemiş ve Aden, Cidde ve Sevakın gibi limanlara uğramamalarını talep etmiştir. Ancak böyle bir anlaşmanın o zaman için tahakkuku düşünülemez.

Corpo Cronológico'da diğer önemli bir mektup, Hürmüz valisi D. Álvaro da Noronha'nın 25 kasım 1552 de kiralına yazdığı mektuptur¹⁰ ki buna göre Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği yer olan Korna'de 2.000 Türk'ün bulunduğu, orada bir kale inşa ettikleri ve Cezâyir hâkimlerinin de Osmanlılara 20.000 cruzados (Portekizlilerin 400 reis kıymetindeki paraları) vermeyi kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Diğer ilgi çekici mektuplar da Piri Reis'in 1552

⁶ Negredilmiş bazı vesikalar için bk. L. Ribeiro, *O Primeiro Corco de Dio, Studia*, I (Lizbon 1958), 201-271; L. Ribeiro, *Preâmbulos do primeiro cerco de Dia, Studia*, X (1962), 151-193; L. Ribeiro, *Em Torno do primeiro cerco de Dia, Studia*, XIII-XIV (1964), 41-104; L. Ribeiro, *Mais documentos relativos ao primeiro cerco de Dio, Studia*, XVIII (1966), 243-293.

⁷ Osmanlı İmparatorluğu nezdinde bir Portekiz casusu ve bir nevi elçi olarak bulunmuş olan D. Catanho'nun Lizbon'da Ajuda arşivinde ve *Corpo Cronológico*'daki diğer mektupları ve siyâsi faaliyetleri için bk. António da Silva Rego, Duarte Catanho, *Espião e Embaixador (1538-1542)*, *Anais*, seri II, cilt 4 (Lizbon 1953), 123-140.

⁸ *Corpo Cronológico* Parte 1ª, Maço 68, Documento 57.

⁹ CC, Parte 1ª, Maço 72, Doc. 18.

¹⁰ CC, Parte 1ª, Maço 85, Doc. 105.

Hürmüz seferi ile ilgilidir. O yıldaki Hürmüz hâkimi Reis Nuredin, Hürmüz'ün Portekizli valisi D. Álvaro da Noronha ve âmil Bastião Lopez'in tafsilâtlı mektupları ¹¹ büyük denizci Piri reis'in seferi için pek kıymetli sayılmalıdır. Bu seriden kayda değer diğer bir mektup Gaspar João Rebeiro imzalı Venedik'ten yazılan bir mektuptur ki 27 ağustos 1562 tarihini taşımaktadır. Buna göre, 6 Haziran 1564 tarihinde Kahire'ye Açe'den 18.000 kental birer ve 3.000 kental diğer çeşit baharat geldiği anlaşılıyor ¹².

Çekmeceler (As Gavetas da torre do Tombo) :

Torre do Tombo'daki iki büyük kolleksiyondan diğeri de "As Gavetas" (Çekmece veya gözler) dir ki sayıları 22 dir. Çoğu XV. ve XVI. yüzyıllara ait olan belgeler 3 ciltte özetlenmiş (*Inventário dos documentos chamados das Gavetas*) ve ayrıca "*Índice dos documentos que se guardam nas XX Gavetas antigas*" diye indeksi yapılmıştır. Vesikalar, Lisbon'daki Deniz Ötesi Tarihi Araştırmaları merkezi (*Centro dos Estados Históricos Ultramarinos*) tarafından "*As Gavetas da torre do Tombo*" adıyla basılmaktadır. Şimdiye kadar 7 cilt çıkmıştır. Basılan belgeler içinde, 1563 yılında Basra'ya seyahat edip o bölge hakkında rapor yazan Simão da Costa'nın verdiği haberler pek kıymetli olmalıdır. Bu raporda ¹³ da Costa, Osmanlıların Basra Beylerbeyliğinin teşkilâtı, iktisâdî ve sosyal durumu hakkında geniş bilgi vermektedir. Yine aynı adamın bu vesile ile 11 aralık 1563 tarihinde Goa'dan yazdığı mektup da aynı vesikanın baş kısmında yayınlanmış olup 1562 de Basra Beylerbeyisinin Hürmüz'e bir elçi gönderip Portekizlilerle iyi münasebet kurma çabalarını, Portekiz kroniklerinin de bahsettiği, Basra Beylerbeyisinin Hürmüz-Basra ticaret yolunu daha da ihya etmek istemesini teyid etmektedir.

Hürmüz Mektupları (Cartas de Ormuz) :

Bahsettiğimiz arşivde, 1545-48 yılları arasında, Hürmüz'ün Portekiz valileri ve ticaret ajanları tarafından yazılıp Hindistan genel valisi D. João de Castro'ya gönderilen mektupları havî bir cilt halinde Hürmüz Mektupları (*Cartas de Ormuz a D. João de Cast-*

¹¹ CC, Parte 1ª, Maço 89, Doc. 9.

¹² CC, Parte 1ª, Maço 107, Doc. 9.

¹³ *As Gavetas da Torre do Tombo*, V. (Lizbon 1965), 137 v.d.

ro) vardır. Bunların içinde, 1547 de Hürmüz valisi olan Manuel de Lima'nın mektupları muhteva bakımından bilhassa kıymetlidir. Osmanlıların Basra'yı alışı 1546 yılı sonunda yâni Portekiz'in Hürmüz valisi Luis Falcão zamanında olmuşsa da Türkler hakkında nispeten daha doğru ve tafsilâtlı haberleri Manuel de Lima vermektedir¹⁴. Basra'nın ilk beylerbeyi Mehmed Paşa'nın Hürmüz'le iyi ticarî münasebet kurmak için gönderdiği elçi Hacı Fayat (Hacı Fayat) Manuel de Lima'ya Osmanlılar ve Osmanlıların Basra ve civarındaki faaliyetleri ve Basra-Halep ticaret yolunun durumu hakkında gerekli bilgiyi vermiş, de Lima da bunları, genel valisine yazdığı mektuplarda aktarmıştır. Ayrıca, Hacı Fayat'ın sözlerinden emin olmak ve diğer bazı gizli haberler için kendi adamı Domingos Barbudo'yu Basra'ya göndermiştir. Manuel de Lima'nın mektuplarından çok iyi anlıyoruz ki Basra'yı Osmanlılara kazandıran Bağdad Beylerbeyisi Ayas Paşa'nın bu bölgelerin imparatorluk için ne kadar kıymetli olabileceğini düşünüp gerekli ehemmiyeti vermiş ve Hürmüz'le iyi münasebet kurulmasını o zaman için uygun görmüştür: "O [Hacı Fayat] Ayas Paşa'nın ticareti geliştirmek suretiyle Basra'yı mamur hale getirmek istediğini biliyordu. Böylece [bu bölge] Sultana büyük bir gelir temin edebilirdi"¹⁵. Aynı mektuptan, Osmanlıların Basra'yı feth ettikten sonra oraya 2.000 yeniçeri yerleştirdikleri, Basra ve civarını Cezayir Araplarına karşı nispeten kontrol altına aldıkları anlaşılmaktadır. Esasında bundan sonra nüfus sahalarını Lahsa (al-Hasa)'ya doğru genişletmişlerdir. "Luís Falcão zamanında Basra Beylerbeyisi Mehmed Paşa, Basra'dan pek uzak olamayan ve Arabistan sahilinde bulunan Lahsa (laçaa) denilen yerin alınmasını emretti ve oranın idaresini bir Arab'a vererek orasının hâkimi yaptı"¹⁶. Bilindiği gibi Osmanlılar 1550 de Katifi alıp Hürmüz ve Bahreyn ile komşu olmuşlardır.

São Lourenço Koleksiyonu (Colecção de São Lourenço):

Çeşitli mektupların kopyalarını ihtiva eden 6 ciltlik São Lourenço Koleksiyonu, eksik ve karışık olmasına rağmen Osmanlı-

¹⁴ Ayrıca, Manuel de Lima'nın 1541 yılındaki Portekizlerin Süveyş'e başarısız seferi ile ilgili raporu için bk. Elaine Sanceau, *Uma Narrativa da Expedição Portuguesa de 1541 ao Mar Roxo*, *Studia*, IX (Lizbon 1982), 199-234.

¹⁵ *Cartes de Ormuz*., 88b.

¹⁶ *Cartes de Ormuz*., 90a.

ların Basra Körfezine inişleri hakkında en geniş malûmatı vermektedir. Gerek Ayas Paşa'nın Ulyan-oğluna gönderdiği mektup ¹⁷ ve gerekse Cezâyir Arapları reislerinin Hürmüz'deki Portekiz valisine yolladıkları yazılı dâvetlerden ¹⁸ anlaşıldığına göre, Osmanlıların Basra'ya inişlerinin, Uzak Doğu ve Hindistan'dan gelip Basra Körfezi ile Kızıldeniz boyunca devam ederek Akdeniz dünyasına açılan ticâret yollarından istifadeyi hiç düşünmemiş olmaları mütâlaa ve iddiasının doğru olmadığını meydana çıkarmaktadır.

¹⁷ *Colecção de São Lourenço*, IV, 140b.

¹⁸ Mesela bk. *Colecção de São Lourenço*, IV, 139a ve 140a.